

Tarih ve GÜNce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 7 (2020/Yaz), ss. 359-386.

Geliş Tarihi: 2 Mayıs 2020

Kabul Tarihi: 20 Temmuz 2020

Araştırma Makalesi/Research Article

GÜNEY AZERBAJYAN MESELESİ: TARİHİ VE KÜLTÜREL BOYUTU

Seçil ÖZDEMİR*

Öz

İran-Rusya arasında imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Anlaşmaları Azerbaycan topraklarını bölmüş, Güney Azerbaycan bölgesi İran'ın kuzey batısında kalmıştır. Bu anlaşmalar sadece coğrafyayı değil Azerbaycan halkını da bölmüştür. Bu dönemden itibaren sınırın İran tarafında kalan halk, Güney Azerbaycan Türkleri olarak anılmaktadır. Bu araştırmada, Güney Azerbaycan Türkleri'nin demokratik ve kültürel hak talepleri, bu talepleri için ortaya koydukları mücadele, tarihi bütünlük içinde değerlendirilmiştir. Dil, kültür, kimlik, demokratik talepler bağlamında Güney Azerbaycan halkının 20. yüzyılın ilk yarısından itibaren ortaya koydukları mücadele süreklilik göstermektedir. İran'daki Azerbaycan Türkleri kendilerini İranlı olarak ifade etmekte, tarih boyunca İran'ı muhafaza ettiklerini belirtmektedir; buna rağmen temel hak taleplerine karşılık bulamamışlardır.

Çalışmada, Güney Azerbaycan Türkleri'nin mücadele sürecini bütüncül olarak analiz etmek, devam eden hak taleplerini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Güney Azerbaycan Türkleri'nin, İranlı kimliğine karşı ayrılıkçı bir tehdit olmadıkları, öncelikle kültürel değerler ve demokratik beklentileri için mücadelelerini sürdürdükleri bu çalışma ile değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Güney Azerbaycan, Azeri Türkleri, İran Türkleri, Türkmençay Anlaşması.

*Dr.Seçil Özdemir, Bartın Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, sozdemir@bartin.edu.tr.
ORCID ID: 0000-0002-0488-1314.

South Azerbaijan Problem: Historical and Cultural Dimension

Abstract

The Gülistan (1813) and Türkmençay (1828) Agreements signed by Iran and Russia divided Azerbaijan soil. The southern Azerbaijan region remained in the northwest of Iran. These agreements did not just divide geography, but also the Azerbaijan people. The people remaining on the Iranian side of the boundary are called South Azerbaijan Turks. This research evaluates the demands for democratic and cultural rights by the South Azerbaijan Turks and the struggle to obtain these rights from a historically holistic viewpoint. In the context of religious, cultural, identity and democratic demands, the South Azerbaijan people have displayed continuous struggles since the 20th century. Iranian Azeris state they are Iranian and that Iran has protected them through history, but in spite of this their demands for basic rights have not been met.

The study analyses the process of struggle of the South Azerbaijan Turks holistically and reveals their continuing demands for rights. The aim of this study is to reveal that the Iranian Azeris do not form a separatist threat to Iranian identity and that they are struggling for cultural values and democratic expectations.

Keywords: South Azerbaijan, Azeri Turks, Iranian Turks, Turkmenchay Agreement.

Giriş

Türk kelimesi ilk defa Göktürkler zamanında kullanılmış, zamanla Türk soyuna mensup ve Türkçe konuşan bütün topluluklar Türk olarak adlandırılmıştır. Türkler tarih boyunca birden çok güçlü devlet kurmuş, 21. yüzyılda uluslararası rekabetin olduğu coğrafyalarda hüküm sürmüş nadir milletlerden biridir. Bu durum en batıda Kosova, Karadağ, en doğuda Moğolistan'ın yer aldığı Türk Dünyası kavramının ortaya çıkmasında etkilidir. Bu kavram, dünyanın her yerinde Türk halklarının kurduğu bağımsız devletleri, özerk yapıları, göç yoluyla Türklerin yerleştikleri ve yaşadıkları bölgeleri ve

Afganistan, Bulgaristan, Irak, İran, Rusya, Suriye gibi ülkelerde etnik bir grup olarak yaşayan Türk topluluklarını ifade etmektedir.¹

İran'da yaşayan Türkleri ifade etmek için farklı kavramlar kullanılmaktadır. 1891'de Azerbaycan Türkçesi'nde yayınlanan ilk gazetelerden biri olan "Keşkül", "Azerbaycan Türkü" kavramını kullanmıştır. Bu konuda Güney Azerbaycan'da kimlik ifadesinde bir bütünlük olmadığı görülmektedir.² *Azerbaycanlı, Türk, İranlı, İran Azerisi, İran Türkü, Azeri Türkü* kavramları Güney Azerbaycan halkından söz etmek için kullanılmaktadır. Kimliğin ifadesindeki bu çeşitlilik bir problemdir; ancak bu çalışmada üzerinde durulacak olan esas mesele Güney Azerbaycan halkının kültürel ve demokratik taleplerinin tarihi seyrini değerlendirmektir. Bu sebeble çalışmada genel olarak İran'daki Azerbaycan Türkleri ve Azeri Türkleri kavramlarını kullanmak tercih edilmiştir.

İran Azerbaycanı veya Güney Azerbaycan, İran'ın kuzeybatısında Türk nüfusunun yoğun olduğu bir bölgedir. Gayri resmi siyasi literatürde İran'ın kuzeybatı kesmi Güney Azerbaycan olarak adlandırılmaktadır. Güney Azerbaycan topraklarında farklı etnik kökene sahip azınlıklar ve mezhepsel gruplar yaşamaktadır; ancak Azerbaycan Türkleri, Güney Azerbaycan nüfusunun yaklaşık % 85'ini oluşturmaktadır. Özellikle İran'ın kuzeybatısında yer alan Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Erdebil ve Zanjan eyaletlerinde Türk nüfus çoğunluğu oluşturmaktadır. "Bu kapsamda, 2012 yılında İran Genel Kültür Konseyi tarafından Ülkenin Genel Kültür Endeksleri Araştırma ve İnceleme Projesi adı altında yapılan Nüfus ve Kültür Araştırması'na göre, Batı Azerbaycan ilinin nüfusunun % 76,2'si Türk, % 21,07 Kürt ve % 0.8 İranlı, % 1.08 Ermeni, Süryani ve diğer etnik kökenlerdendir."³

Güney Azerbaycan'ın kuzeyinde Aras Nehri, Batısında Doğu Anadolu, Güney sınırında İran Kürdistan'ı ve Hamse, Doğusunda Talış ve Muğan dağları yer almaktadır. Bu alan, Hindistan, Anadolu, Kafkasya ve İran yolları üzerinde stratejik önemi yüksek olan bir bölgedir. Söz konusu alan coğrafi özellikleri bakımından denizden uzak, yüksek bir yayla konumundadır. Bu bölgenin Sehend ve Sebelan en yüksek dağları iken, pek çok nehrin döküldüğü Urmiye Gölü en alçak bölgesidir. Kuzeyde Aras ve Güneyde Kızıl Üzen, Kuzey İran

¹ Erdal Bay vd., "Türk Dünyası Birliği" Algısı", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 11, Sayı 21, Kış 2017, s.57-58

² Sevil Süleymani, "Güney Azerbaycanlıların Kimlik Arayışı ve Kadın Hareketleri" *Maduniyet*, Val.2, Bahar, 2019, s.103

³ Şahit Babek, "Güney Azerbaycan Jeopolitiği", <http://tebaren.org/?p=2171> , Erişim Tarihi: 12.12.2019

yaylalarını sulayan derelerin döküldüğü ve bunları Hazar Denizi'ne ulaştıran önemli nehirlerdir.

Türkler'den başka az sayıda Kürt ve Ermeni'nin de bulunduğu Azerbaycan Eyaleti'nin önemli şehirleri şunlardır; Tebriz, Urumiye, Hoy, Erdebil, Maku ve Savuçbulak (Mahabat).⁴ Tebriz şehrinin 2016 sayımına göre yaklaşık dört milyon⁵ nüfusu vardır. İran'ın en büyük ticaret merkezi ve Türk nüfusunun en yoğun olduğu şehirdir. Urumiye şehri Türkiye sınırına yaklaşık 50 km mesafede yer almaktadır.⁶ Urumiye nüfusu yedi yüz binin üzerindedir. Hoy şehri de Türkiye sınırlarına yakın ve nüfusunun çoğunluğu Türktür. Marağa; nüfusu 2016 sayımına göre iki yüz altmış binin üzerindedir. Marağa, kara, hava ve demiryolu ulaşım bağlantıları olması nedeniyle ülke dışına mal satma ve yabancı yatırımlar için elverişli bir konumdadır.⁷ Erdebil nüfusu 2016 sayımlarına göre bir milyonun üzerindedir. Erdebil'de nüfusun çoğunluğunu Azeri Türkleri, azınlığı da Talişler oluşturur. Eyalette çoğunluk Azeri Türkçesi konuşmaktadır. Azerbaycan Cumhuriyeti ile 382 km ortak sınırı olan Erdebil, İran'ın Kafkasya bölgesine açılan kapısı olarak görülmektedir.⁸ Maku; Rusya-Türkiye hududuna giden önemli kavşakta yer alır. Savuçbulak; İran Azerbaycan'ında sakin Kürtlerin merkezidir.⁹

İran'daki Azerbaycan Türkleri, sadece bahsedilen eyaletlerde değil aynı zamanda İran'ın tamamını kapsayan çeşitli bölgelerinde yaşamaktadır. İran'ın kuzeybatısında yaşayan Azerbaycan Türkleri, Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Erdebil, Zanjan, Kazvin, Hemedan, Alborz, Tahran, Kum, Kürdistan ve Kermansah'da yaşamaktadır. Kum, Kürdistan ve Kermansah illerinde bir azınlık olarak bulunmaktadırlar. Bu iller arasında Türk nüfusu Batı Azerbaycan, Doğu Azerbaycan, Erdebil ve Zanjan eyaletlerinde mutlak

⁴ Barış Metin, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini Ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Doktora Tezi, 2007, s. 6-7

⁵ "İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaleti Raporu" TC Tebriz Başkonsolosluğu Ticaret Ataşeliği, 22 Nisan 2019,

<https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a2270a6/dogu%20azerbaycan%20eyalet%20rapor.u.pdf> Erişim Tarihi: 12.04.2020

⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Urmiye" , <https://islamansiklopedisi.org.tr/urmiye>

⁷

<https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a2270a6/dogu%20azerbaycan%20eyalet%20rapor.u.pdf>

⁸ "Erdebil Bilgi Notu", T.C Tebriz Başkonsolosluğu Ticaret Ataşeliği, 16 Aralık 2019, <https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a2270a6/Erdebil%20Bilgi%20Notu%2016.12.2019.pdf>

⁹ Barış Metin, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini Ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Doktora Tezi, 2007, s. 6-7

çoğunluğu oluştururken Kazvin, Hemedan, Alborz ve Tahran, İran'da demografik yapının çeşitli olduğu bölgelerdir.

Türkiye Cumhuriyeti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Irak, Ermenistan, Güney Azerbaycan ile toplam 1.434 km ortak sınır çizgisine sahiptir. Bu çizgi Güney Azerbaycan Bölgesi'nin İran için stratejik öneme sahip bir sınır bölgesi olduğunu göstermektedir. İran'ın askeri ve güvenlik uzmanlarına göre, Güney Azerbaycan'ın jeopolitik ve jeostratejik konumu, bu bölgeyi Ahvaz bölgesinden sonra İran'ın en önemli stratejik sınır bölgesi yapmaktadır.¹⁰ Aynı zamanda Türkiye'nin bu konuda mesafeli tutumuna rağmen İran, sınırları içindeki yoğun Türk nüfusuna alternatif olarak Türkiye sınırlarındaki Kürt gruplarla ilişkiler geliştirmektedir. Bu durum komşu iki devletin ilişkilerinde güvensizliğe sebep olmaktadır.

Bu çalışmada ilk olarak Güney Azerbaycan Meselesi'nin tarihi arka planı açıklanmıştır. Ardından Pehlevi Hanedanlığı Dönemi ve İran Devrimi sürecinde Güney Azerbaycan Türkleri'nin siyasi talepleri ve mücadelelerinin tarihi seyri incelenmiştir. Son olarak 2000'li yıllardan itibaren Güney Azerbaycan halkının sorunları, beklentileri ve genel durumu açıklanmıştır. Konuyla ilgili literatürde spesifik dönem ve kişiler üzerinden olayların analiz edildiği; ancak bir makale çerçevesinde konunun bütün olarak değerlendirilmediği görülmüştür. Aynı zamanda bu çalışmada Güney Azerbaycan Türkleri'nin İran Devrimi sürecindeki esas taleplerini özetleyen Ayetullah Şeriat Medarı'nın görüşleri aktarılmıştır. Buna ek olarak İran Devrim lideri Humeyni ile Şeriatmedarı'nın bakış açılarındaki farklılara bu çalışmada yer verilmiştir. Bu farklılığın İran Devrimi sonrasındaki sürece yansımaları ve Güney Azerbaycanlıların devrimden bekledikleri sonucu alamadıkları bu araştırma ile ortaya konulmuştur.

1. Güney Azerbaycan Meselesi'nin Ortaya Çıkışı

Güney Azerbaycan Türkleri yirmi beş milyon (35 Milyon olduğunu iddia eden çalışmalar vardır.) civarındaki nüfuslarıyla İran'da Farslarla birlikte en yüksek nüfusa sahip topluluktur. Çarlık Rusya, Safevilerin bazı topraklarını işgal ettiğinde Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu işgalci siyasetini durdurmak istemiştir. Osmanlı ile Rusya arasında 12 Temmuz 1724 tarihinde imzalanan İstanbul Antlaşması ile taraflara ait topraklar belirlenmiştir. Ejderhan'dan

¹⁰ Babek Şahit, Güney Azerbaycan Jeopolitiği, <http://tebaren.org/?p=2171> , Erişim Tarihi: 29.06.2019

Astrahan'a kadar Hazar Denizi'nin tüm Batı ve Güney kıyıları Rusya'ya, Güney Kafkasya'nın tüm doğu kısmı ve Güney Azerbaycan, Osmanlı Devleti'ne ait olmuştur.¹¹

1804-1812 Rus-İran Savaşı sonunda Fath Ali Sah, Rusya ile 1813 Gülistan Anlaşması'nı imzalamıştır. Bu anlaşma Azerbaycan'ın bölünmesi sonucunu doğurmuş, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuzey kesimindeki Rus hâkimiyeti kabul edilmiştir.¹² Gülistan Anlaşması ile Bakü, Karabağ, Gence, Kuba, Şeki, Şirvan ve Lenkeran Hanlıkları arazileri Rusya'ya bırakılmış, Rusya ilk defa Hazar Denizi'nde donanma bulundurma hakkı elde etmiştir. Ancak bu durumdan memnun olmayan İran, bir kez daha Rusya ile savaşa gitmiştir. 1828'de ikinci Rus-İran Savaşı sona erdiğinde, Türkmençay Antlaşması İran tarafından imzalanmıştır.¹³ Azerbaycan Coğrafyası'nın bugünkü haliyle ikiye bölünmesi, İran ve Çarlık Rusya arasında gerçekleşen bu savaşlar sonucunda imzalanan 1828 tarihli Türkmençay Anlaşması ile gerçekleşmiştir.¹⁴

İran- Rusya arasındaki anlaşmalar ile Rusya, Erivan, Nahçıvan ve Ordubad Hanları üzerinde hâkimiyet kazanmıştır. Türkmençay Anlaşması ile çizilen sınırlarda bu bölgede yaşayan topluluğun etnik özellikleri dikkate alınmamıştır. Bu durum uzun vadede anlaşmanın bölge açısından problem oluşturan bir yönüdür. Türkmençay Antlaşması'nın bir sonucu olarak, bölgedeki Türkler gibi Ermenileri de huzursuz eden bir tablo ortaya çıkmıştır. İran'da yaşayan Ermeniler Rusya'ya göç etmek için izin istemişlerdir. 1828 Türkmençay Anlaşması ile bölge Aras nehri esas alınarak kuzey ve güney olarak idari coğrafya bakımından ikiye bölünmüştür; ancak bu kalıcı bir anlaşmadır ve Azerbaycan toprakları gibi halkını da bölmüştür.¹⁵

Türkmençay Anlaşması'na göre Aras Nehri'nin kuzeyinde kalan kısım Çarlık Rusyası'na, güneydeki Azeri nüfusun çoğunluğunu içeren bölge ise İran'a bırakılmıştır. Bölünme her iki tarafta kalan Türklerin hafızalarında kötü bir yer teşkil etmiştir. Her şeye rağmen kuzey ve güney arasındaki sınır, iki grubun etkileşimde bulunmalarına engel olamamış, Tebriz ve Bakü arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerin yanı sıra kültürel alışveriş de devam etmiştir.¹⁶

¹¹ Hacer Göl, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan", *Journal of Bitlis Eren University Institute of Social Sciences*, Cilt/volume:5, Sayı/Number:1, Haziran/June 2016, s.158

¹² Süha Bölükbaşı, *Azerbaijan A Political History*, I.B.Tauris & Co Ltd: London, 2011, s. 22-23

¹³ Sarısamani, a.g.m., s.163-179. ; Ayrıca Bknz: Süha Bölükbaşı, a.g.e.

¹⁴ Cemil Doğaç İpek, "The Question of Identity Among the South Azarbaijani Turks", *Türk Dünyası Dncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XII/1 (Yaz 2012), s. 270-272

¹⁵ Sarısamani, a.g.m., s. 163-179. ; Ayrıca Bknz: Süha Bölükbaşı, a.g.e.

¹⁶ İpek, a.g.m., s. 270-272

Bu durum Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kazandığı yıllarda İran için endişeye sebep olmuştur. Aşağıda detayları açıklanan bu durum sebebiyle İran Devleti'nin Güney Azerbaycan ve İran Türkleri üzerinde kontrolü artmıştır.

2. Güney Azerbaycan Türkleri'nin Varoluş Mücadelesi

1850'li yıllarda İran Azerbaycanında Mirza Taki Han (Emir Kebir)'ın reformları ile bölgeyi kalkındırma gayretleri ön plana çıkmıştır; ancak İngiliz ve Ruslar tarafından desteklenen Fars bürokrasisi karşısında bu çabalar yeterli olmamıştır. İran Azerileri kendi topraklarında ve kendi siyasi sistemleri içinde yabancı bir unsur olarak görülmüşlerdir.¹⁷ Kaçar Hanedanlığı Dönemi'nde İran, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere batılı ülkeler için cazip bir bölge haline gelmiştir. Batı'nın bu yönelimi ise Çarlık Rusya'yı tedirgin etmiştir. Bu durumun sonucunda İran, Kafkaslar ve Azerbaycan'daki haklarından Rusya lehine vazgeçmek zorunda kalmıştır.¹⁸

Tahran'da Meşrutiyet Fermanı ilan edildiğinde Azerbaycan valisi Mehmet Ali Mirza, Meşrutiyetin Azerbaycan'da yürürlüğe girmesine engel olmuştur. Bunun üzerine Tebriz halkı ayaklanmıştır. Ayaklanmanın bastırılması Güney Azerbaycan'da Meşrutiyetin yürürlüğe girmesiyle mümkün olmuştur. Tebrizde "*Encümen-e Milli Tebriz*" kurulmuştur. Yirmi Azeri üyesi olan bu encümen sadece politika değil toplumsal meselelerle de ilgilenmiştir. Bu dönemde, Tebriz'de sık görülen Şiiliğin farklı yorumlanmasından kaynaklı tartışmalardan uzaklaşmıştır. Milli bilincin gelişmesine yönelik faaliyetler başlamış, Türkçe eğitim veren okulların kurulmasına hız verilmiştir. Ayrıca halkın ekonomik sıkıntılarını çözmek için fiyatlar denetlenmiş, bazı iş yerleri açılmıştır. Güvenliği sağlamak için Encümen-i Tebriz'e bağlı "*fedai ve mücahit*" isimli askeri birimler kurulmuştur. Bir süre sonra bu encümen Güney

¹⁷ Eyüp Ersoy, "1905-1911 İran Anayasa Devrimi: İnkılap İsyan ve İhtilal", *Ortaoğu Analiz Dergisi*, Eylül-Ekim 2016 Cilt: 8 Sayı:76, s.13. ; Secil Özdemir, "İran Devrimi Sürecinde İran-ABD İlişkileri" İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2017, s. 18

¹⁸ Ali Kafkasyalı, *İran Türkleri*, Bilge Oguz Yay. İstanbul:2010, s. 82

Azerbaycan'ın yöneticisi durumuna gelmiştir. Mehmet Ali Mirza Şah ise encümeni devirmek için faaliyetlere başlamıştır.¹⁹

1908 Haziran'ında Tahran'daki Vladimir Liahov komutasındaki İran Kazak Tugayı'nın yardımıyla Ali Mirza Şah, İran Meclisi'ni kuşatmış ve işgal etmiştir. Bu olaylar sırasında Cemaleddin İsfahani gibi bazı muhalefet önderleri idam edilmiştir. Şah'ın meclise yönelik bu tutumunu "*inkılâba karşı Şah'ın ihtilali.*" ifadesiyle değerlendirmek mümkündür.²⁰ Bu süreç üç yıl kadar sürmüştür. Bu sırada Şah, Rus birliklerinden aldığı destekle Tebriz'de kontrolü sağlamıştır. İran Şahu kendi halkına karşı yabancı devletlerin desteğini almıştır; ancak halkın tepkisini uzun süre kontrol altında tutamamıştır. İran halkının tepkisi Mirza Ali Şah'ın dış desteklerine ve aşırı kontrol politikalarına rağmen bastırılmamıştır. Sonuçta kendisi 16 Temmuz 1909'da İran tahtından çekilmek zorunda kalmış, İran tekrar anayasal düzene geçmiş ve parlamento açılmıştır.²¹

Güney Azerbaycan Türkleri, 1905-1911 Meşrutiyet Devrimi'nde Settar Han (Serdar-ı Milli) liderliğinde ihtilale katılmıştır. Bu süreç Azeri Türkleri'nin aydınlanmacı ve özgürlükçü eğilimlerini arttırmıştır. 1907 Anayasası'nda kendileriyle ilgili bazı haklar elde etmişlerdir. Yukarıda açıklandığı gibi 1908 senesinde Muhammed Ali Şah Mirza'nın İran Meclisi'ni Rus toplarıyla dağıtması İran'da meşrutiyet yanlılarına büyük zarar vermiştir. Bu dönemde bile Settar Han liderliğinde Tebriz'de örgütlenen Türkler direnişlerini sürdürmüştür. Bu dönemde Tebriz'de direnişin bir göstergesi olarak evler üzerine kırmızı bayraklar asılmıştır. Şah, Tebrizdeki direnişi kıramayınca sorunu diplomatik yollarla çözmeyi denemiştir. Şah, bu direnişi kırmak için "*eğer bize güveniniz yoksa komşu devletlerden birinin bayrağı altında güvende olun*" önerisinde bulunmuştur. Bu öneriye Settar Han'ın yanıtı: "*Burada açtığımız bayrak özgürlük bayrağıdır. Bütün dünya bu bayrağın altında birleşmelidir.*" Olmuştur.²² Bu gelişmeler Rusya'yı endişelendirmeye başlayınca, Rus yetkililer Şah'a bu konunun çözümü için yardım önermiştir; çünkü Ruslar, İran'ın işgalinde Tebriz'deki sorunu bir engel olarak görmüşlerdi. Bu durumda Tebriz, Osmalı Devleti'nden koruma istemişse de Osmanlı Devleti içinde bulunduğu

¹⁹ Arif Keskin, "Güney Azerbaycan Milli Hareketi" 21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, ASAM Yay., Ankara 2003, s. 46-47.; Emre Bayır, "Güney Azerbaycan Meşrutiyet Hareketi", *Maduniyet*, 2019:2, 129-137

²⁰ Ersoy, a.g.m., s.13. ; Özdemir, a.g.t. s. 18-19

²¹ Stephen Kinzer, *Ezber Bozmak İran, Türkiye ve Amerika'nın Geleceği*, İletişim Yay., İstanbul 2011, s.15-16, Özdemir, a.g.t. s. 18

²² Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaş'ın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, Bağlam Yay. Kasım:2005, İstanbul, s. 21-30

şartlardan ötürü yeterli desteği sağlayamamıştır. Sonuç olarak Rus baskıları sonunda Settar Han direnişi kaybetmiş ve Rusya'nın İran üzerinde etkisi artmıştır. Rusya'nın İran Azerbaycanı'ndan bu denli endişe duymasının bir sebebi de Osmanlı Devleti, Almanya ve İran üzerinde ortaya çıkmaya başlayan ABD etkisidir. Ayrıca Almanya ve Osmanlı Devleti arasındaki ittifak, İran'ın Hindistan Müslümanları'na ulaşmakta sunduğu stratejik fırsatı Rusya'yı endişelendirmiştir.²³ Bu ve benzeri endişelerle 1915'de Rusya, İran Azerbaycanı'nı resmen işgal etmiştir. Ardından Urimiye- Selmas arasında bir Ermeni devleti oluşturma çabası doksan bin Azeri Türkü'nün hayatını kaybetmesine sebep olmuştur. Bu durum Şeyh Hıyabani liderliğinde yeni bir direnişin fitilini ateşlemiştir.²⁴

İran Azerbaycanı'nda gerçekleşen milli içerikli önemli siyasi hareketlerden biri Muhammed Hıyabani isyanıdır. Bu isyanda, Azerbaycan Demokrat Partisi, direniş hareketinin merkezi olmuştur. Hıyabani, 7 Nisan 1920 tarihinde halk ayaklanmasını başlatmıştır. 9 Nisan 1920 tarihinde İran'da *Azadistan Cumhuriyeti*'nin kurulduğunu ilan etmiştir; Ancak bu isyan kısa zamanda İran hükümeti tarafından bastırılmıştır. İsyanın lideri Muhammed Hıyabani çatışmalar sırasında hayatını kaybetmiş, diğer isyancıların çoğunluğu da idam edilmiştir.²⁵

1900'lü yıllarda alevlenmeye başlayan *Güney Azerbaycan Milli Hareketi* neticesini Şeyh Muhammed Hıyabani'nin 1920 senesinde kurduğu "*Azadistan Cumhuriyeti*" ile vermiştir. Beş aylık kısa bir süre olsa da *Azadistan Cumhuriyeti* İran'da kurulan ilk milli Türk Devleti olma özelliğine sahip olmuştur. Hıyabani'nin başlattığı bağımsızlık mücadelesi yirmi beş yıl sonra 1945'te Şeyh Cafer Pişevari'nin Güney Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetini kurmasıyla devam etmiştir. Bu devlet bir sene yaşamasına rağmen kısa zamanda önemli işler başarmış ve İran'da kurulan ikinci Milli Türk Devleti olma özelliğine sahip olmuştur.²⁶

²³ Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Kurtcephe, İsrail, Mustafa Balcıoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk Alman Projesi: Rauf Bey Müfrezesi", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 1992.

²⁴ Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaş'ın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, Bağlam Yay. Kasım:2005, İstanbul, s. 21-30

²⁵ Sadık Sarısaman, a.g.m., s. 163-179

²⁶ Musaf Kızılkaya, "ABD-İran Savaş Öncesinde Güney Azerbaycan (İran) Türkleri", http://www.tasam.org/tr-tr/icerik/423/abd-iran_savas_onesinde_guney_azerbaycan_iran_turkleri, Erişim Tarihi: 27.04.2019

2.a Pehlevi Hanedanlığı Dönemi

1925 yılında, Rıza Pehlevi ile beraber İran'da Pehlevi Hanedanlığı dönemi başlamıştır. İran'da Pehlevi Hanedanlığı döneminin başlamasından sonra Güney Azerbaycan bölgesinde ideolojik rekabet artmıştır. Rıza Han, İran'da kültürel farklılığı ortadan kaldırmak istemiştir. Bu amaç için 1927'de "*Düşünce Geliştirme Kurumu*" nu kurmuştur. Bu kurumun görevi Fars kimliği ile İran'da ulus-devlet anlayışını geliştirmektir. Rıza Han'ın Fars milliyetçiliğini geliştirme çabası İran Türklerini farslılaştırma amacı da taşımıştır. Bu dönemde İran'da Türkçe eğitim, camilerde Türkçe vaaz vermek, Türkçe yayın yapmak yasaklanmıştır. Türkçe her yerde yasaklanmıştır. Yas törenlerinde dahi Türkçe ağıt söylemek suç kabul edilmiştir. Bütün bunlara ek olarak Türkçe olan yer, bölge, kişi isimleri değiştirilmiş, Türkçe isim koymak yasaklanmıştır. 1934'de İran'da resmi dil Farsça kabul edilmiştir. Bu süreçte Azerbaycan valisi Abdullah Tahmasbî görevden alınmış ve öldürülmüştür. Rıza Han'ın İran halkını Farslaştırma siyaseti onun II. Dünya Savaşı sırasında tahttan indirilmesinden sonra oğlu Muhammed Rıza Şah tarafından sürdürülmüştür. Onun döneminde Güney Azerbaycan Türkleri'nin mücadelesinde Mir Cafer Pişaveri ön plana çıkmıştır. II.Dünya Savaşı öncesindeki süreçte Sovyetler Birliği'nin İran'ın Kuzeyi'nde hakimiyet kurma mücadelesinde Güney Azerbaycan önemli bir yer teşkil etmiştir. Bu sebeple Sovyetler Birliği, Güney Azerbaycan Türkleri üzerinde etkisini arttırmak istemiş, gazeteler, kitaplar yayınlarak, kütüphaneler, kültür merkezleri açılmasına destek olarak onlar üzerinde etkisini arttırmak istemiştir. Bu dönemde İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin rekabetinde bölgedeki Türkleri etkilemek önemlidir. Bu amaçla Sovyetler Birliği ilk aşamada Pişaveri'ye destek vermiştir. Pişaveri 14. dönem Tebriz milletvekili adayı olmuş ve Azerbaycan Demokrat Parti'den milletvekili seçilmiştir;²⁷ Ancak, Muhammed Rıza Pehlevi, Pişaveri ve arkadaşlarının meclise girmesine izin vermemiş ve onların mazbataları İran Meclisi'nde reddedilmiştir.²⁸

Seyid Cafer Pişaveri, Hac Ali Şebesteri ve Sadık Padigan'ın müzakereleri sonucu 3 Eylül 1945'de Tebriz'de Azerbaycan Demokrat Fırkası (ADF) kurulmuştur. Parti tarihi sürekliliğe işaret etmek için Hıyabani'nin siyasi hareketinin adını benimsemiştir. 12 Eylül 1945 tarihinde Azerbaycan Tudeh Partisi (Tude-İran'ın kuzeyinde etkili olan Sovyetler Birliği destekli komünist parti) teşkilatları ADF'ye katılma kararı almıştır. 13 Eylül 1945'de ADF'nin ilk

²⁷ Kafkasyalı, a.g.e., s. 85

²⁸ Sarısamani, a.g.m., s.163-179

toplantısı Tebriz'de yapılmıştır. Toplantıda on bir kişiden oluşan kurucular komitesi oluşturulmuş ve Pişaveri bu kurulun başkanlığına getirilmiştir. 2 Ekim 1945 tarihinde ADF birinci kongresini toplamıştır. Kongre sonunda *müracaatname* adlı on iki maddelik bir bildiri kamuoyuna ilan edilmiştir. Bu bildiri ile İran'ın bütünlüğü ve bağımsızlığına saygı gösterilerek, Azerbaycan halkına kültürel özerklik, vilayet encümenlerinin yeniden kurulması ve Azerbaycan'a özerklik tanınması istenmiştir. Azeri Türkçesi ile eğitim, toprak reformu, işsizliğin önlenmesi, sanayileşmenin sağlanması, Azerbaycan'da toplanan vergilerin Azerbaycan'a harcanması gibi iktisadi istekler de müracaatnamede yer almıştır.²⁹ ADF kurulduğu ilk günden itibaren Türkçenin Azerbaycan'da resmi dil kabul edilmesi konusunda açıklamalarda bulunmuştur.³⁰

Ekim 1945'de Güney Azerbaycan'ın kontrolünü ele geçirmek için kansız bir isyan başlatılmıştır. 20-21 Kasım 1945 günü toplanan Büyük Halk Kongresi'nde Azerbaycan'ın kendi dili, milliyeti, geleneği olduğu vurgulanmış ve kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olması gerektiği belirtilmiştir. Bu kongrede Güney Azerbaycanlılar amaçlarının İran'dan ayrılmak olmadığı; ancak Azerilerin ayrı bir millet olarak kabul edilmesini istemişlerdir.³¹ Ayrıca bu kongrede rejim memurlarının ve jandarmaların karşısına çıkma kararı alınmıştır. Olaylara müdahale etmek amacıyla Azerbaycan'a gönderilen İran kuvvetleri Ruslar tarafından Kazvin'de durdurulmuştur. Bu sürecin ortaya çıkması Sovyetlerin kışkırtmaları olarak değerlendirilmiştir. Zira II. Dünya Savaşı'ndan sonra İran topraklarından çıkmak istemeyen Sovyetler Birliği bölgede bir fırsat yaratmaya çalışmıştır.³²

12 Aralık 1945'de "Azerbaycan Milli Hükümeti" kurulmuştur. Bu hükümet bakanlar kurulunu atadıktan sonra Tebrizde bir üniversite açmış ve resmi dili Türkçe yapmıştır. Pişaveri'nin Başbakanlığa getirildiği hükümette dışişleri, savunma ve dış ticaret bakanlıkları yoktur. Bu durum, Azerbaycan Milli Hükümeti'nin bu aşamada bağımsızlık değil muhtariyet beklentisi olduğunu göstermektedir. 13 Aralık 1945 tarihinde onaylanan Azerbaycan Milli Hükümeti, çok sayıda reform yapmıştır. Bu reformların başlıcaları şunlardır: Eğitimin Azerbaycan Türkçesi ile yapılması, köylüye toprak dağıtılması, Tebriz Bankası kurulması, Tebriz Radyosu'nun kurulması, yer altı kaynaklarının

²⁹ Bayır, a.g.m., s.143

³⁰ Rıza Heyet, "Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Kuruluşu ve Dil Politikası" Tebriz Araştırmaları Enstitüsü Web Sitesi (Çevrimiçi) <http://tebaren.org/?p=121> , Erişim Tarihi: 05.03.2020

³¹ Bayır, a.g.m., s.143

³² Sadık Sarısamani, a.g.m., 163-179. ; Bayır, a.g.m., s.142

millileştirilmesi, Tebriz’de devlet üniversitesi açılması, devlet tiyatrosu açılması, devlet flarmoniyası açılması, milli kütüphanenin kurulması, Rıza Şah Pehlevi’nin Tebriz’deki anıtının kaldırılarak Azerbaycan’ın milli kahramanları Settar Han ve Bağır Han’ın anıtlarının yaptırılması kararı alınması gibi; diğer yandan 1946 yılı bütçesi dikkate alındığında, Azerbaycan Hükümeti’nin milli eğitime ayırdığı bütçenin, İran Devleti’nin bütün ülke maarifi için tahsis ettiği bütçeden daha fazla olduğu görülmektedir.³³ Azerbaycan Milli Hükümeti halkın devlet kurumlarıyla daha yakın ilişkide olabilmesi, halkın ihtiyaçlarının daha kolay tespit edilmesi, dilin ve millî kültürün gelişiminin sağlanması amacıyla on maddelik bir bildiri ile Azerbaycan dilini resmi dil ilan etmiştir.³⁴

1945’te Almanya’nın müttefik kuvvetler ile yaptığı anlaşma gereği İran’ın altı ay içinde işgal kuvvetlerinden temizlenmesi gerekmektedir; ancak Sovyet Rusya, İran topraklarından geri çekilmek istememiştir. Bunun üzerine Şah, Başbakan Kavam aracılığı ile Ruslarla gizli bir anlaşma yapmıştır. Buna göre Güney Azerbaycan petrollerini işletme hakkı Ruslar’a verilmiştir. Ardından Rusya, Güney Azerbaycan Sorunu İran’ın iç meselesidir açıklamasını yapmıştır. Böylece Şah’ın Azerbaycan Milli Hükümeti’ni ortadan kaldırmasının yolu açılmıştır.³⁵ Bu duruma Mehmet Emin Resulzade’nin yaklaşımı da benzerdir. Ona göre Pişaveri hareketinin istekleri adilane olmasına rağmen dışarıdan gelen bir elin aracı ve yabancı niyetlerinin icra vasıtası olmaları sebebiyle bu hareket ecnebi himayesi ortadan kalkınca sönmüştür.³⁶

İran’ın kuzeyinden çekilen Sovyet ordusu Aras Nehri’nin Kuzeyi’ni kendine bağlamış fakat Tebriz ve çevresini İran’a bırakmıştır. Tahran yönetimi, Güney Azerbaycanı tekrar kendine bağlama imkânı bulmuştur. Cafer Pişevari’nin kurmuş olduğu siyasi yapının başarısız olmasında, İran petrolünü çıkarma imtiyazını Sovyetler Birliği’ne verme konusunda istekli bulunan Tudeh Hareketi ile aynı safta bulunması da etkili olmuştur.³⁷

İran ve Sovyetler Birliği’nin anlaşması sonucu 1 Mart 1946’dan itibaren Sovyet ordusu İran topraklarından geri çekilmeye başlamıştır. 14 Haziran 1946

³³ Gülara Yenisey, *İran’da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, Ötüken Yay., İstanbul:2008

³⁴ Heyet, “Azerbaycan Milli...” (Güney Azerbaycan Türkleri’nin Dil Politikası için bkz: aynı eser.)

³⁵ Kafkasyalı, a.g.e., s. 85. ; Emre Bayır, “Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-46) ve Seyit Cafer Pişaveri”, *Maduniyet*, İlkbahar: 2019, ss.134-150

³⁶ Mehmet Emin Resulzade, *İhtilalci Sosyalizm ve Demokrasi*, Çeviren ve Derleyen Ramin Cabbarlı, Doğu Kitabevi, İstanbul 2014, s.100

³⁷ İpek, a.g.m., s. 270-272

tarihinde Azerbaycan Milli Meclisi faaliyetlerine son vermiş ve 16 Haziran'da Azerbaycan encümeni olarak çalışmaya başlamıştır.³⁸

Bu dönem Güney Azerbaycan'da yaşayan İsmail Şems o dönemin durumunu şu sözlerle özetlemektedir: *“bizim sloganımız ne Fars ne Rus! Biz güney Azerbaycan'ın Kuzeyle birleştirilmesi fikrine de karşıydık. Böyle bir durumda Rus kontrolü ortaya çıkacaktı. Hedefimiz İran içinde özerklik kazanmaktı. Tek istediğimiz Azerbaycan'ı Azerbaycanlıların idare etmesiydi. Tabii hem Rus hem de İran'a karşı tavrımız onların bizim karşımızda birlik olmasına sebep oldu.*³⁹

Sovyetler Birliği ile İran'ın petrol konusunda anlaşmaları Azerbaycan Milli Hükümeti'nin sonunu getirmiştir. Sovyetler İran'daki tüm kuvvetlerini çekerek Azerbaycan'ı savunmasız bırakmışlardır. Bu durumda Tebriz yönetimi muhtariyet haklarını koruyabilmek amacıyla İran Hükümeti ile bir dizi görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmelerden iki tarafı da memnun edecek sonuçlar çıkmamıştır.⁴⁰ Bu olaylar sırasında *nicat* adında bir örgüt kurulmuştur. Bu örgütün amacı mücadelenin daima sürdürüleceğini göstermektir.⁴¹ Bunun üzerine İran kuvvetleri 10 Aralık 1946 günü, Amerikalı General Norman Schwartzkopf'un komutasında Şah ordusu 12 Aralık 1946 günü Tebriz ve Urmiye'ye girmiştir. Güney Azerbaycan'da muhtar idareye son vermişlerdir. Milli hareketin kadroları ya katledilmiş ya da Kuzey Azerbaycan'a sığınmışlardır.⁴² Bu olaylar sırasında on sekiz bin insan katledilmiştir.⁴³

Azerbaycan Özerk Hükümeti'nin 1946 yılında kanlı şekilde ortadan kaldırılmasından sonra İran Devleti'nin fermanıyla Türkçe yayınlanmış olan bütün kitaplar toplatılıp imha edilmiş ve Türkçe yeniden yasaklanmıştır.⁴⁴

İran Şahı'nın söz konusu politikaları eski İran/Pers tarihini esas alan, Fars kimliğini ön plana çıkararak ve İslam'ı nispeten geri planda bırakan modern bir ulus devlet inşa sürecini hedeflemekteydi. Güney Azerbaycanlılar ise kimliklerini siyasal alanda ifade edilebilmek istemişlerdi. 1945-46 yıllarında

³⁸ Sarısamani, a.g.m., s. 163-179

³⁹ Yenisey, a.g.e., s. 145-146

⁴⁰ Sarısamani, a.g.m., s.163-179

⁴¹ Yenisey, a.g.e., s. 147

⁴² Sarısamani, a.g.m., s.163-179

⁴³ Yenisey, a.g.e., s. 147

⁴⁴ Bilgehan A.Gökdağ, Rıza Heyet, “İran Türkleri'nde Kimlik Meselesi”, *Bilgi, Yaz / 2004, Sayı 30: 51-84, 54*

Güney Azerbaycan'da kurulan yerel hükümet, bu taleplerin karşılanması amacıyla yönelik bir adım olarak değerlendirilebilir.⁴⁵

Güney Azerbaycan siyasi ve demokratik baskı gibi ekonomik baskı da uygulanmıştır. Rıza Şah 1937'de bu bölgeyi Doğu Azerbaycan ve Batı Azerbaycan olmak üzere ikiye bölmüştür. Daha sonrasında bu eyaletlerin Türkiye ve Sovyet Azerbaycanı ile sınırlarının kapatılması, bölgede ciddi bir ekonomik durgunluğa yol açmıştır. Bu durum Tebriz esnafının önemli bir kısmının Tahran'a göç etmesine sebep olmuştur.⁴⁶ Güney Azerbaycan kültürü ve kimliği ile yaşadıkları bölge arasında yakın bir bağlantı vardır. Binlerce yıldır Azerbaycan Türkleri, İran'ın kuzeybatısında yaşamaktadır; ancak Güney Azerbaycan yıllar boyunca insanları birbirlerinden, ana dillerinden ve kendi kültürlerinden ayırmak amacıyla farklı bölgelere ayrılmıştır.⁴⁷

Güney Azerbaycan halkı 1950'li yıllardan sonra giderek artan bir baskıya maruz kalmışlardır. Şah'ın Ak Devrim reformu ile Güney Azerbaycan topraklarını köylülere dağıtmasına halk tepki göstermiştir. Hatta bu dönem 1979'da İran Devrimi'nin liderliğini yapacak olan Humeyni de Şah'ın reformlarını protesto etmiş ve bu sebeple sürgüne gönderilmiştir. Humeyni'nin idam edilme ihtimalinin söz konusu olduğu bu günlerde Tebriz'de Azeri Türkleri'nin dini lider kabul ettikleri Ayetullah Şeriatmedari'nin desteği onun sürgün cezası almasını sağlamıştır. Humeyni ile aralarında çeşitli konularda görüş farkları olmasına rağmen Humeyni tutuklandığında, onun merci *taglid* makamında bir din adamı olduğunu belirten ve bu sayede Humeyni'nin idam edilmesine engel olan isim Şeriatmedari'dir.⁴⁸

Şah'ın reformları ile başlayan ve İran halkının tepkilerine sebep olan bu süreçte sadece Güney Azerbaycan Türkleri değil Şah'a muhalif her kesim ciddi bir baskı altında kalmıştır. 1975'e gelindiğinde tutuklamalar, sürgüne göndermeler, tüccarlara para cezası gibi çok yönlü baskı ve kontrol artmıştır.

1978'de İttılaat Gazetesinde yayınlanan Humeyni'ye hakaret edilen ve din adamlarını kara iltica olarak ifade eden makale devrimin fitilini ateşlemiştir. Bu süreçte aktif olarak tepki gösteren gruplardan biri de direniş geleneğine sahip Güney Azerbaycan halkı olmuştur. Tebriz'de yüz binden fazla insanın katıldığı

⁴⁵ İpek, a.g.m., s. 270-272

⁴⁶ Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği*, Çev: Ali Gara, Vüsal Kerimov, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., 2008, s. 4-18

⁴⁷ "South Azerbaijan" <https://unpo.org/members/7884>

⁴⁸ Shaul Bakhash, *The Reign Of The Ayatollahs: Iran and the Islamic Revolution*, Basic Books, New York, 1984, s.30. ; Ozdemir, a.g.t. s. 215

protesto gösterileri yapılmıştır. Olaylar yüzlerce kişinin hayatını katbetmesine sebep olmasına rağmen Şah İrani terkene kadar ve hatta sonrasında ayaklanmalar devam etmiştir.⁴⁹

2.b İran Devrimi Sürecinde Güney Azerbaycan

1979 İran Devrimi için mücadele edenlerin bir kısmı sonucun bir İslam Devleti olmasını istemiştir. İran'da farklı idealleri olan muhalif grupları birleştiren etnik, dini ve siyasi alanlarda özgürlük adalet, eşitlik beklentileri olmuştur. Güney Azerbaycan Türkleri de İran'da demokrasi gelişirse özerklik kazanacaklarına inanmışlardır. Bu süreçte Azerbaycan özerkliğini destekleyenler de sıklıkla hem Azerbaycan hem de İran kimliğine sahiptir ve demokratikleşmenin özerklik sağlayacağına inanmışlardır. İran'da daha demokratik bir süreç başlarsa bu onların beklentilerini karşılayabilirdi. Bu sebeple İran Devrimi öncesinde demokrasi için mücadele etmişlerdi.⁵⁰

Güney Azerbaycan Türkleri, İran Devrimi'nin gerçekleşmesinde etkili gruplardan biridir. Onların İran'da bu kadar etkili olmalarının üç sebebi vardır: İlk olarak yıllardır Türkler, İran içinde çeşitli bölgelere dağılmış ve bir kısmı da Rıza Şah döneminde Tahran ve diğer uzak şehirlere göç etmiştir. Bu durum onlara gerektiğinde harekete geçebilme imkânı sağlamıştır. İkincisi ülkedeki diğer azınlıklar gibi Türklerin büyük kısmının da rejime yönelik şikâyetleri özellikle demokratik talepleri bulunmaktadır. Son olarak ise pek çok kanaat önderi Türk,1920 ve 1946 olaylarında merkezi yönetim tarafından öldürülmüş, bir kısmı ise sürgüne gönderilmiştir. Söz konusu bu sebeplerle Güney Azerbaycan Türkleri, İran Devrimi sürecinde etkin bir rol üstlenmişlerdir.⁵¹

Devrimin dini yönünü temsil eden Humeyni bu süreçte Güney Azerbaycan halkından ve Türk kökenli İranlılardan destek görmüştür. *Bu gruba Ayetullah Musavi-Ardabeli, Kho'i, Khamane'i ve Khalkhali, Şeriatmedari ve İslam Cumhuriyeti'nin Humeyni tarafından atanan ilk başbakanı Mehdi Bazargan da dahildir.* Bu grubun varlığı ve bu kişilerin devrimdeki rolleri, Güney Azerbaycan Türkleri'nin önemli bir kısmının o dönem İslam ve İranlılık kimliğine bağlı olduğunu göstermektedir.⁵²

⁴⁹ Kafkasyalı, a.g.e, s. 90-91

⁵⁰ Shaffer (2000) The formation of Azerbaijani collective identity in Iran, Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity, 28:3, 449-477, DOI: 10.1080/713687484, 451-454

⁵¹ İpek, a.g.m., s. 273

⁵² Shaffer, a.g.m., s. 451-454

İran Türkleri, Şah'a karşı muhalefetleri süresince dini lider olarak Ayetullah Şeriatmedari'yi kabul etmiştir. Şeriatmedari bazı konularda Humeyni'den farklı düşüncelere sahiptir; ancak devrim başarıyla sonuçlanana kadar Humeyni'ye destek vermiştir.

Şeriatmedari, teokrasiyi savunmuştur; yanısıra kadınlara sosyal ve siyasi haklar verilmesinin İslam'a karşı olduğunu düşünmemiştir. Şeriatmedari'ye göre kadınların oy kullanması inanç denetiminde ve İslam'a uygun olarak yapılabirdi. Şeriatmedari, İran'ın ABD gibi yabancı devletlerden aldığı yardımları eleştirmiş; ancak diğer taraftan ABD ve İran iletişimini, komünizm karşısında İran'ın korunması için gerekli görmüştür. Şeriatmedari'nin planı eğitim yoluyla İslam'a hizmet edecek gençleri yetiştirmektir. Bu amaçla açılan okullarda öğrencilere dini eğitimin yanı sıra pozitif bilimler ve çok iyi yabancı dil öğreterek, yabancı ülkelerde İslam'ı yaymaları için bu öğrencileri görevlendirmektedir. Ayrıca Şeriatmedari dini kitaplar da bastırmıştır.⁵³ Esasında Şah'a muhalefet ve İslam'ı korumak noktasında Humeyni ve Şeriatmedari arasında temel fark bu yöntem farkıdır. Şeriatmedari'nin düşündüğü yöntem uzun vadelidir. Özetle ifade etmek gerekirse Şeriatmedari toplumsal bir evrimi hedeflemiş ve bunun zamana yayılarak sağlam bir yapı ortaya çıkartacağını düşünmüştür.

Şeriatmedari'nin Tebriz'de bulunması, Tebriz'in ülkenin ikinci büyük kenti olması ve Azeri Türkleri'nin Şeriatmedari'ye duydukları bağlılık, Humeyni'nin son derece dikkatli davranmasını gerektirmiştir. Şeriatmedari, Velayet-i Fakih sistemine de muhaliftir. Onun görüşüne göre "*hükümet ve ulus gerek duyarsa, velayet-i fakih o zaman devreye girer... Halkın egemenliği yok olmamalı, fakih, ulus kendisine ihtiyaç duyduğunda yardım etmeliydi.*"⁵⁴ Buna ek olarak Şeriatmedari, İslami Cumhuriyet Partisi ve Devrim Mahkemeleri'ni eleştirmiştir. Dini politikaya alet ettiklerini söylemiştir. Şeriatmedari, bu muhalefeti resmi olarak sürdürmek için *Müslüman Halkın Cumhuriyetçi Partisi'*ni kurmuştur.⁵⁵

Ağustos 1979'da Anayasa taslağını hazırlamak üzere bir uzmanlar meclisi seçilmesi de Şeriatmedari'nin muhalif olduğu bir konudur. Ona göre anayasa

⁵³ Security Archive, Department of State, GFI Tehran Bio Files, 9 Eylül 1964. ; Özdemir, a.g.t., s.94-96

⁵⁴ *Birikim Dergisi*, Uluslararası Olaylar ve Sorunlar, Aralık-Ocak 1980, C.9 S.58-59, s.5-9. ; Özdemir, a.g.t., s.95

⁵⁵ Şahit Babek, "Milliyet Gazetesi Arşivine Göre 1979 İran Devrimi Esnasında İran Türkleri'nin Kimlik Mücadelesi" (Çevrimiçi) <http://araznews.org/tr/?p=510>, Erişim Tarihi, 14.05.2016

tam bir meclis tarafından hazırlanmalıydı. Bu sebeple uzmanlar meclisi seçimlerinin boykot edilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁵⁶ Humeyni ise İran'da yeni rejimin hazırladığı anayasa kabul edilene kadar bu muhalefete karşı tutumunu tam olarak sertleştirmemiştir ve bütünleştirici rolünü korumaya çalışmıştır. Referandumun hemen ardından ise Şeriatmedari'nin muhafızlarına saldırılması ve basında onun aleyhine çıkan yazılar Tebriz'de ayaklanmalara sebep olmuştur.⁵⁷ Devrimin gerçekleşmesi için mücadele eden Güney Azerbaycan halkı, Şah'ın İran'dan ayrılmasından itibaren yıllardır uğruna çabaladıkları temel haklar için mücadelelerine tekrar başlamıştır.

İran'daki Azerbaycan Türkleri, bu dönem Azeri Türkçesi'nde yayın yapan Ulduz gazetesi Azerbaycan dilini kullanma hakkı için izin talebinde bulunmuştur. Bu eylem, etnik temelli taleplerin daha önce var olduğunu ve birçok Azerbaycanlının devrimin kendileri için kültürel özgürlük sağlayacağını varsaydığını ve sonuç elde edemediklerinde mücadelelerini sürdürdüklerini göstermektedir. Yukarıda belirtildiği gibi Ayetullah Şeriatmedari, 25 Şubat 1979'da Müslüman Halk Cumhuriyetçi Partisi'ni (MHCP) kurmuştur. Bu parti, İran'daki tüm etnik grupların üyeliğini teşvik etmekle beraber esas olarak partinin İran'ın Azerbaycan illerinden ve Tahran Bazar(Çarşı) esnafı olan Azeri Türkleri'nden üyeleri vardır. Bu partinin programı, birleşik bir İran çerçevesinde etnik azınlıklara özerk haklar verilmesi çağrısında bulunmuştur. Bu parti, İran'daki büyük eyaletlerin kendi parlamentoları olması gerektiği fikrini desteklemiş ve sadece Azerbaycanlılar için değil, İran'daki tüm etnik azınlıklara hak verilmesini istemiştir. Şeriatmedari gibi parti üyeleri de tüm devlet otoritesinin bir lider otoritesi etrafında merkezileştirilmesine karşı çıkmışlardır.

Tebriz halkı, Şah'ın devrilmesi ve devrimin gerçekleşmesi için büyük mücadele vermişlerdir. Liderleri kabul ettikleri Ayetullah Şeriatmedari, Humeyni'nin idam edilmesine engel olduğu zamanki gibi devrim sürecinde de desteğini sürdürmüştür. Şeriatmedari, Şah'ın İran'ı terk ettiği ve Humeyni'nin dönüşünün beklendiği günlerde Şah'ın atadığı Bahtiyar Hükümeti'ne, Humeyni'nin ülkeye dönüşü engellenirse savaş çıkartacağı tehdidinde bulunmuştur. Nihayetinde Humeyni İran'a dönmüş ve yeni rejim şekillenmeye başlamıştır. Bu sırada İran'da 1979 Anayasa referandumuna Tebriz halkı süreci protesto ederek katılım göstermemiştir. Buna rağmen sonuçların yüzde 99

⁵⁶ Shaffer, a.g.m., s. 451-454

⁵⁷ Şahit Babek, "Milliyet Gazetesi Arşivine Göre 1979"

oranında kabul oyu ile ilan edilmesi tepki ve ayaklanmalara sebep olmuştur. Humeyni'nin kendi istekleri doğrultusunda bir anayasa ortaya koyması, İran'daki Azerbaycan Türkleri'ni bu haksızlığa karşı büyük bir isyana sevk etmiştir.⁵⁸

Şeriatmedari'nin önerilen anayasa oylamasına muhalefetine rağmen Tebriz Radyosu'nda onun halkın planlanan anayasa oylamasına katılmasını istediği yönünde bir yayın yapılmıştır. Tebriz halkı bunun bir aldatmaca olduğunu farkettiğinde gerilim artmıştır.⁵⁹

1979'da İran'da yeni rejimin ortaya çıkmasından sonra kurulan en önemli örgütlerden biri Azerbaycan Konseyi'dir. Bu konsey bir bildiri yayınlarak Azerbaycan'ın ulusal dili ve kültürünün tanınmasını ve okullarda Türk dilinde eğitim öğretim verilebilmesini, kitle iletişim araçlarının kurulmasını ve Azerbaycanlıların hakkının tanınmasını talep etmiştir.⁶⁰

2 Aralık 1979'da Tebriz'de büyük bir ayaklanma başlamıştır. Tebriz'de başlayan protestolar hızla Urmiye ve diğer bölgelere yayılmıştır. Azeri Türkleri Humeyni'ye muhalefetine Şeriatmedariye destek vermişti; ancak Şeriatmedari Kürdistan bölgesinde çıkan isyanlara karşı yeni rejimin sert müdahalesinin İran Azerileri'ne de uygulanmasından endişe duymuştur. Bu nedenle, karakteristik şekilde Şeriatmedari kan dökülmesini önlemeyi ve destekçileri ile rejim arasındaki çatışmayı önlemeyi seçmiştir. Bu olaylar Devrim Muhafızları'nın Tebriz'e müdahalesiyle sonlanmıştır. Bu olaylar sonunda ev hapsine mahkum edilen Şeriatmedari'nin 1982'de ünvanları alınmıştır. Şeriatmedari kendisini savunmak isteyen taraftarlarına ise engel olmuştur.⁶¹ Şeriatmedari'nin ev hapsine gönderilmesinden sonra muhalefet durulmuştur.⁶²

Humeyni, İran Devrimi sürecinde birleştirici bir rol üstlense de İran'a dönüşünün ardından son derece kontrollü bir şekilde muhaliflerini bir bir siyaset sahnesinden uzaklaştırmıştır. Devrimin varlığını koruma ve yerleştirme sürecinde, İran Türkleri'nin Şah'ın gidişinden ve monarşinin devrilmesinden bekledikleri sonuçları alamadıkları söylenebilir.

⁵⁸ Şahit Babek, "Milliyet Gazetesi Arşivine Göre"

⁵⁹ Shaffer, a.g.m. s. 451-454

⁶⁰ Shaffer, a.g.m., s. 451-454

⁶¹ Shaffer, a.g.m. s. 451-454

⁶² Baqer, Moin, *Son Devrimci Ayetullah Humeyni* (Çev. Osman Cem ÖnerToy), Elips Kitap, Ankara 2005., s. 204-210

2.c Sovyetler Birliği'nin Dağılması ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı Sonrası Güney Azerbaycan

Güney Azerbaycan Hareketi 1979 yılından sonra yeni bir duruma gelmiştir. 1980'de İran-İrak Savaşı'nın başlaması İran milliyetçiliğini arttırmıştır. İran-İrak Savaşı (1980-88) boyunca İran'daki Azerbaycan Türkleri aktif şekilde savaşa katılmıştır. Savaş, İran halkının, İranlılık kimliğinde bütünleşmesine etki etmiştir. Devrimin ilk yıllarındaki varlığını koruma ve sürelilik endişesi de böylece ortadan kalkmıştır.

Savaş sonrasındaki süreçte İran Türkleri'nin talepleri tekrar gündeme gelmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile İran'da Azeri etnik kimliğinin siyasi olarak dışa vurumu artmıştır. Bu dönemde Güney Azerbaycan Halkı'nın taleplerini kültürel meselelerde yoğunlaşmıştır. Onlar, beklentilerini dile getirebildikleri süreçlerde kültürel ve dilsel hakların geliştirilmesi isteklerini ortaya koymuşlardır.

İran'ın kuzeyinde yer alan Güney Azerbaycan'ın isimlendirilmesi konusunda 1990'lı yıllardan sonra görüş ayrılıklarının arttığı anlaşılmaktadır. Bu konuda İran Azerileri'nin ortak bir fikre sahip olmadığı görülmektedir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığından sonra bir bölge ismi olarak Güney Azerbaycan kavramının Azerbaycan Cumhuriyeti'ne bağlılık algısına sebep olduğu için Kuzey Azerbaycan Kavramını uygun gören İran Azerileri vardır. Bunun tam aksini düşünenler de vardır. Bu farklı gruplar kendi görüşlerini yansıtan gazete ve dergilerle fikirlerini savunmuşlardır.⁶³ Bu yayınların üzerinde durduğu ortak mesele ise yine Güney Azerbaycan'ın kimlik ve kültürel haklarına yönelik talepleri olmuştur.

SSCB'nin dağılmasından sonra İran'daki Azerbaycan Türkleri ile sınır olan Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu süreçte Ermenilerin Karabağ'ı işgali ve Karabağ Savaşı'nda İran'ın Ermenilere yönelik desteği İran'daki Azerbaycan Türkleri'nin tepkisini çekmiştir. Bu dönemde İran'da Türk milliyetçiliğinin yükseldiği görülmektedir. İran Devleti'nin devrim sonrasında izlediği bazı politikalar Türk kimliği algısının gelişmesini durdurmamış; artmasına sebep olmuştur. Bu politikalardan bazıları şunlardır: 1979 Devrim sırasında verilen vaatlerin yerine getirilmemesi, Tahran yönetiminin Güney Azerbaycan çevresindeki ekonomik yatırımların önemli bir kısmını merkezi illere yönlendirilmesidir. Buna ek olarak İran Türkleri'nin kültürel taleplerinin

⁶³ Detaylı bilgi için bkz: Ahmadi, s. 129-135

İran'daki Türk milliyetçiliğinin sosyo-kültürel tabanı üzerindeki etkisi, Güney Azerbaycan'da aktif olan siyasi aktörlerin söylemleri ile bu dönem İran'da Türk milliyetçiliği fikri yükselmiştir. ⁶⁴ Bu durumun Türkiye- İran ilişkilerine yansımaları ise olumsuz olmuştur. İran, Türkiye'nin tarihi etki alanından endişe duymaktadır. Bu sebeple sıklıkla Türkiye'ye karşı alternatif bir tehdit yaratmak için sınırlarda terrorist faaliyetler sürdüren gruplara destek vermiştir. Türkiye'nin sınır güvenliği söz konusu olduğunda bu gruplara karşı müdahalesi yahut Türkiye'nin sınır güvenliği için gerek duyduğu sınır ötesi operasyonlarda, İran, Türkiye'nin Osmanlı sınırlarını tekrar elde etmek, sınırları genişletmek istediği yönünde manüvülasyon yapmaktadır.

Güney Azerbaycan'ın büyük şehirleri olan Tebriz, Urumiye, Erdebil ve Zanja başta olmak üzere İran'ın çeşitli şehirlerde yapılan protestolar, bu protestolarda kullanılan sloganlar ve protestoların altında yatan nedenler Türk milliyetçiliğinin toplumsal bir söylem haline geldiğini göstermektedir. Bu durum, İran'ın ideolojik kimliği ve Pers milliyetçiliği söylemi ile çelişmektedir.⁶⁵ İran'daki Azerbaycan Türkleri etnik kimliklerine bağlıdır ve kültürel talepleri sürmektedir. Bu taleplerin başında ana dilde eğitim mahkemelerde kendi dillerini kullanma istekleri gelmektedir.⁶⁶ Bu kültürel taleplerine rağmen İran'daki Azerbaycan Türkleri'nin İranlılık kimliğini benimsenmiş oldukları da görülmektedir.

Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi

Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi (GAMOH / Güney Azerbaycan Bağımsızlık Hareketi) adı ile 1995 yılında Türklük idealizmi çerçevesinde Mahmut Ali Çehreganli'nin başkanlığında kurulmuştur.

Güney Azerbaycan Milli Hareketi 1995-1996 İran Meclis seçimlerinde dikkat çekici rol oynamıştır. 1995 meclis seçimlerinde Mahmut Ali Çehreganli milletvekilliği kazanmasına rağmen meclise girememiştir. 1997'de Muhammed Hatemi'nin Cumhurbaşkanlığı ile İran'da reformcular güç kazanmıştır. Reformculuk hareketi Güney Azerbaycan Türkleri'ni bir kez daha umutlandırmış; ancak beklentileri yine sağlanmamıştır. Bu durum İran'daki Azerbaycan Türkleri'nin reformculara karşı umutsuzluk ve güvensizlik hissine

⁶⁴ Şahit Babek, <http://tebaren.org/?p=2171>

⁶⁵ Şahit Babek, <http://tebaren.org/?p=2171>

⁶⁶ Brenda Shaffer, Sınırlar ve Kardeşler: İran ve Azerbaycan Kimliği, Çev: Ali Gara, Vüsal Kerimov, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., 2008, s. 4-18

kapılmasına sebep olmuştur. 2001’de Hatemi’nin ikinci cumhurbaşkanlığı seçimlerinde, İran’da seçime katılımın en düşük olduğu bölge Güney Azerbaycan’dır. Bu durum onların tepkisini göstermektedir. 2001’de Güney Azerbaycanlılar, reformcu kanattan kopma sürecine girmiştir. Hatemi’nin ve reformcuların ikinci döneminde başarısızlıklarının ortaya çıkması bu kopuş sürecini hızlandırmıştır. Söz konusu durum Güney Azerbaycan Milli Hareketi’nde İran devleti açısından tehlikeli olabilecek söylemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

2002 yılında GAMOH’ın lideri Çöhreganlı’nın İran’dan sürgün edilmiştir. Bu durum GAMOH’un çeşitli ülkelerde büro açmasına ve uluslararası bir boyut almasına sebep olmuştur. 2002 yılından sonra GAMOH’un, Azerbaycan’da, Türkiye’de, Avrupa’da, ABD’de temsilcilikleri açılmıştır. GAMOH, Birleşmiş Milletler’in çeşitli komisyonlarının, uluslararası kurumların, Avrupa Birliği’nin, Avrupa Parlamentosu’nun tanıdığı uluslararası bir teşkilat halini almıştır.⁶⁷

GAMOH, daha önceki siyasi hareketler gibi İran’da Azeri Türkleri’nin başta gelen talepleri olan ana dilde eğitim konusunu savunmuştur. İran Anayasası’nın 15. maddesinde açıkça güvence altına alınan anadilde eğitim hakkının engellenmesini İran’ın Türk nüfusuna yönelik sistemli bir asimilasyon çabası olarak değerlendirenler olmuştur.⁶⁸

Çöhreganlı bir röportajında Güney Azerbaycan Türkleri’nin durumunu ve taleplerini şu sözlerle ifade etmiştir: *Fars hakimiyetinin ağır asimilasyon projesinin etkisi altında kalarak bütün sosyal ve kültürel haklarından mahrumdur. Amacımız milletin milli ve siyasi şuurunu yükseltmek, onu çağdaş, modern ve demokrat bir millet seviyesine çıkartmak, bu aşamaya varduktan sonra milletimizin mukadderatını kendi eline emanet etmektir. Güney Azerbaycan, bu demokrat ve federal sistemde kendi hakimiyetini kurarak, federal ve demokrat İran’ın parçası gibi hayatını ve varlığını sürdürebilsin.*⁶⁹

Bu açıklama ve benzeri taleplerin İran Devleti açısından endişe sebebi olduğu görülmektedir. Bir toplumda çeşitlilik ne kadar büyükse o toplumu bir arada tutabilmek için o kadar fazla birlik ve uyuma ihtiyaç vardır. Zayıf bağlara sahip bir toplum farklılıkları tehdit olarak görür. Çağdaş devlet sistemlerinde

⁶⁷ Musaf Kızılkaya, a.g.m.

⁶⁸İran’daki Azerbaycan Türklerinin protestoları, <https://www.timeturk.com/iran-daki-azerbaycan-turklerinin-protestolari/haber-88044>

⁶⁹ “İran’daki Türklerin önderi Dr. Çehreganlı ile röportajımız” <https://www.turkishnews.com/tr/content/2011/09/20/irandaki-turklerin-onderi-dr-kehreganlı-ile-roportajimiz/>, Erişim Tarihi: 07.06.2019, Röportaj Tarihi: Eylül 2011.

farklı kültürler bir arada bulunsa da homojen bir yapı en azından ortak yaşam kuralları belirlenerek oluşturulmalıdır.⁷⁰ İran Türkleri, Anayasa Devrimi'nden itibaren demokratik hak, kültür, eğitim konularındaki taleplerinden vazgeçmiş değildir; ancak beklentilerine uygun bir sonuca varamamışlardır. Güney Azerbaycanlıların taleplerini ortaya koymak konusunda edebiyat, şiir, basın gibi kaynaklar yanı sıra 1970 senesinde Tebriz'de kurulan Tractor Sazi Futbol Klübü de onların taleplerini İran Devleti'ne iletmenin bir aracı olmuştur. Nitekim futbol, kulüpler, stadyumlar, yarışmalar gibi etkinlikler ve mekânlar topluma ortak bir hissiyatla bir arada olma imkânı vermektedir. Bu atmosfer zaman zaman “protesto” ve “siyasi uyanış” için olanak sağlamaktadır.⁷¹

Tractor Sazi taraftarları, Urumiye Gölü'nün politik amaçlarla kasıtlı olarak kurutulduğu yönünde bir algıyla kitle protestolarının yapılmasında itici güç olmuştur. Traktör taraftarları, İran'da kadınların stadyumda maç izlemesi yasağı, Urumiye Gölü'nün İran Devleti tarafından kasıtlı kurutulma çabası gibi toplumsal meseleler başta olmak üzere her türlü taleplerini maçlarda attıkları sloganlar ve açtıkları afişlerle göstermektedir. Simon Kuper'ın “*Football Against the Enemy*” kitabı ve meşur tespiti “*futbol asla sadece futbol değildir.*” cümlesi bu takımın İran Türkleri'nin hak taleplerinde etkili bir araç olduğunu ifade etmek için kullanılabilir uygun bir cümledir.⁷²

Güney Azerbaycanlı kadınların 16 Mart 2010 günü Traktör Sazi ve Persapolis futbol takımları arasında yapılan futbol maçı sırasında, maçı izlemek için Yadigar İmam Stadı çevresindeki yüksek tepelere çıkmaları onların rejimi protesto etmesi olarak değerlendirilmiştir. Bu sırada Traktör Sazi'nin kadın taraftarları İran güvenlik güçlerinin sert bir müdahalesine maruz kalmışlardır. O günden itibaren 16 Mart günü , “*Traktörlü Kızlar Günü*” adıyla anılmaya başlanmıştır.⁷³

Bu şekilde gelişen durum İran'da Azerbaycan Türkleri'nin kültürünü savunan eylemcileri taciz etmek ve hapsedmek gibi başka bir kritik sorunu ortaya çıkarmıştır. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Yüksek Komiseri

⁷⁰ İkbâl Vurucu, *Türk Kimliği'nin Yeni Boyutları Çokluktan Birliğe*, Serhat Yay, Konya:2010, s. 37-39

⁷¹ Vahid Rashidi, “Tractor Sazi FC and the Civil Rights Movement of Turks in Iranian Azerbaijan”, *The International Journal of Sport and Society* , Vol:10, Issue:2, 56-68 , 58

⁷² Rafiga Mammadzadeh, “Tractor Sazi FC's fans face racist slogans of Persepolis”, <https://en.axar.az/news/world/327435.html> , Accessed: 08.06.2019, Also See: Simon Kurer, *Football Against the Enemy, Non-Fiction 1994.*

⁷³ Beyzade Nadir Çetin, “Toplumsal Bir Eylem Biçimi Olarak Traktör Futbol Takımı Bağlamında Jeopolitik Tasavvur Oluşturma Süreci”, *International Journal of Social Science*, Doi: 10.9761/JASSS7265 Number: 62 ,Winter I, 2017 , s.317

raporlarında bazı Azeri Türkleri'nin "sisteme karşı örgüt kurmak" ve "sisteme propaganda yapmak" suçlamaları nedeniyle tutuklandığı ve hapsedildiği bilgisi yer almıştır.⁷⁴

3. 2000'li Yıllarda Güney Azerbaycan Türkleri'nin Talepleri

12 Mayıs 2006 Cuma günü İran resmi haber ajansı İRNA'ya bağlı "İran" adlı gazetenin "İrani Cuma" adlı gençlik ekinde yer alan bir karikatürde Azerilerin hamamböceğine benzetilmesiyle milyonlarca Güney Azerbaycan Türkü'nü sokağa döken mitingler başlamıştır. Tepki hareketleri, çoğunluğu üniversiteli gençler tarafından başlatılmıştır. Türk asıllı öğrenciler bildiriler yayınlamışlardır. Bildirilerde Türklüğün İran Devleti'ne bugüne kadar olan katkıları vurgulanarak "Biz tarih boyunca muhafaza ettiğimiz devletin dönüp de Türkler'e saldırmasına müsaade etmeyiz. İçteki ve dıştaki Pan İran yanlıları ve Fars sovenleri unutmasınlar: Şah'ı kovabildiğimiz gibi, bize karşı duran diğer güçlere de cevap verebiliriz!" denilmiştir. Tepkilerin yoğunlaşması üzerine söz konusu gazete kapatılmış ve yöneticileri tutuklanmıştır.⁷⁵ Karikatür ayaklanması Güney Azerbaycan Milli Hareketini ve İran'da Türk kimliğinin korunmasına yönelik talepleri kitlesel hale getirmiştir.⁷⁶

Karikatür krizine kadar İran Türkleri pan-İran faaliyetleri gibi pan-Türkizim faaliyetlerine de destek vermemiştir. Yukarıda açıklandığı gibi kimliğin korunmasının ötesinde devletin bütünlüğüne yönelik bir tehdit ortaya koymamışlardır. 2000'li yıllardan itibaren yayınlanan Misaagh Dergisi ve Tebriz'de yayınlanan Azerbaycan Gazetesi'nin ana hedefi İran'da yaşanan Türklerin İran tarihi, kültürü ve siyasi yaşamındaki rolünü ve konumunu belirlemek, böylece pan-Türkist propagandaya karşı koymaktır. Nitekim İran Azerileri'nin Azerbaycan Cumhuriyeti ile birlik olması iddiası yahut benzeri söylemler İran-Azerbaycan, İran-Türkiye ilişkilerini de olumsuz etkilemektedir. Diğer yandan bu yayımlarla İran'daki Azerbaycan Türkleri'nin İran ekonomisi ve politikasında oynadığı rol belirtilmektedir. İran'da dini lider Ali Hameney ve bazı devlet bakanlarının İran'daki Azeri Türkleri'nden olması onların sistem içerisindeki önemini ortaya koymaktadır.⁷⁷ 2000'li yıllarda gelinen noktada İran

⁷⁴ UNHRC Report: A/HRC/37/24

⁷⁵ Kizilkaya, a.g.m.

⁷⁶ Çetin, "Toplumsal Bir Eylem Biçimi Olarak Traktör" s.318-319

⁷⁷ Hamid Ahmadi, "The Clash of Nationalism: Iranian Response to Baku's Irredentism", The Great Game In West Asia, Ed: Mehran Kamrava, Oxford Uni Press: New York, 2016, 121-126

Türkleri, kendilerini İranlı hissetmekte, İran devletini korumakta ve bunu ifade etmektedir; ancak etnik kimlikliklerini kaybetmemek için taleplerini sürdürmektedirler.

Sonuç

Güney Azerbaycan Türkleri'nin sahip oldukları tarihi, kültürel, toplumsal ve siyasi gelenekleri, onların baskı altında tutulmayı kabul etmediklerini, demokratik taleplerindeki sürekliliği göstermektedir. İran'da tüm toplumsal direnç dönemlerinde Güney Azerbaycan halkı demokratik talepleriyle ön plana çıkmıştır.

1934'de İran'da Fars kültürünü egemen kılma amacıyla Türkçe ağıt yapmanın dahi yasaklandığı süreçler sonucunda İran'daki Türk halkının taleplerine kültür alanında beklentileri eklenmiştir. İran'daki Azerbaycan Türkleri'nin bu kısıtlamalar karşısında temel talepleri kültürel haklar ve eğitim konusu çerçevesinde şekillenmiştir. Beklentilerini basılı yayınlar ile yoluyla da dile getirmişlerdir.

Güney Azerbaycan'ın stratejik konumu II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyetler Birliği'nin bölgeye müdahalesi ve Rusya'nın bölgede kendi menfaatlerini koruyabilmek için bölge halkına destek vermesine sebep olmuştur; ancak demokratik talepleri için bir dış gücün desteğini almak Güney Azerbaycan halkına karşı merkezi hükümetin güvenini sarsmıştır. Bölge halkı bir Rus kontrolü istememesine rağmen, Rusya'nın kendi menfaatleri için geliştirdiği stratejiye araç olmuşlardı. Güney Azerbaycan halkının ilk resmi talepleri ve Pişaveri'nin ortaya koyduğu mücadele bu sebeplerin etkisiyle sonuçsuz kalmıştır. Bu sürecin son derece kanlı bir şekilde sonuçlanması sonrasında İran hükümetleri ile Güney Azerbaycan Halkı arasında güvenin inşaa edilmesi mümkün olmamıştır.

İran'daki Azerbaycan Türkleri azınlık statüsünde görülemeyecek kadar kalabalık bir nüfusa sahip olduklarını ifade etmekte; buna rağmen temel hak talepleri karşılık bulmamaktadır.

Güney Azerbaycan halkında İran'a bağlılık ve İranlı olmak konusunda bir ayrılık olmadığı, İran-Irak Savaşı sırasında ülkelerini korumak için mücadele ettikleri görülmüştür. Bununla birlikte sahip oldukları Türk kimliğini ise korumak ve sürdürmek istemektedirler. Sovyetler Birliği'nin dağılması bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ve medya imkânlarının da

gelişmesiyle Türklük bilincinin ve Türk milliyetçiliğinin İran'daki Azerbaycan Türkleri arasında yükseldiği görülmektedir. Bu milli hislerin yükselmesinin bir diğer sebebi İran'da yıllardır devam eden hak taleplerine karşılık bulunamaması ve buna karşılık artan kontrol ve baskıdır.

İran'da yaşayan Türklerin amacı kültürel ve dilsel haklar elde etmek, özellikle de İran anayasasında yer alan kendi anadillerinde eğitim hakkını kazanmaktır. Diğer İranlıların talep ettiği gibi sadece Güney Azerbaycan'da değil İran genelinde demokratik hakların geliştirilmesini talep etmektedirler. Azerbaycan Türkleri bu taleplerini ayrılıkçı bir beklentiyle yapmadıklarını, varlıklarının İran'ın bütünlüğü için bir tehdit olmadığını 2000'li yıllardan itibaren yayınlarında açık olarak ifade etmeye başlamışlardır.

İran Devleti'nin bünyesindeki Türklere yönelik endişelerini güven zeminine taşıyıp vatandaşlarının beklentilerine, taleplerine cevap vermesi toplumun bütünlüğünü güçlendirecektir. İran'ın bu konuda Türkiye ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nden duyduğu endişenin ise bir karşılığı yoktur; buna rağmen İran'ın "dış güç" endişeleri, tarihi bütünlükten duyduğu kaygı genel olarak tüm İran Türkleri'ne güvenmesini engellemektedir. Bu durum kendini İranlı hisseden kitleleri devlete olan inançlarından uzaklaştırmaktadır. Toplumsal çeşitliliğin gerektirdiği birlik ve uyum ile İran toplumsal bağlarını güçlendirmesi halinde komşuları Türkiye ve Azerbaycan'a yönelik güvensizliğinden de kurtulacak, çok yönlü bir kazanım ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

Resmi Belgeler

(The USA) Security Archive, Department of State, GFI Tehran Bio Files, 9 Eylül 1964.
United Nations Human Right Council, Report No: A/HRC/37/24

Kitaplar ve Kitap Bölümleri

- AHMADİ, Hamid, "The Clash of Nationalism: Iranian Response to Baku's Irredentism", *The Great Game In West Asia*, Ed: Mehran Kamrava, Oxford Uni Press: New York, 2016.
- BAKHASH, Shaul, *The Reign Of The Ayatollahs: Iran and the Islamic Revolution*, Basic Books, New York, 1984.
- BAQER, Moin, *Son Devrimci Ayetullah Humeyni* (Çev. Osman Cem ÖnerToy), Elips Kitap, Ankara, 2005.
- BÖLÜKBASI, Süha, *Azerbaijan A Political History*, I.B.Tauris & Co Ltd: London, 2011.
- HASANLI, Cemil, *Soğuk Savaş'ın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, Bağlam Yay. Kasım, 2005.
- KAFKASYALI, Ali, *İran Türkleri*, Bilge Oguz Yay. İstanbul:2010.
- KINZER, Stephen, *Ezber Bozmak İran, Türkiye ve Amerika'nın Geleceği*, İletişim Yay., İstanbul, 2011.
- KURER, Simon, *Football Against the Enemy*, Non-Fiction 1994.
- METİN, Barış, "Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enst. Basılmamış Doktora Tezi, 2007.
- RESULZADE, Mehmet Emin, *İhtilalci Sosyalizm ve Demokrasi*, Çeviren ve Derleyen Ramin Cabbarlı, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2014.
- SHAFFER, Brenda, *Sınırlar ve Kardesler: İran ve Azerbaycan Kimliği*, Çev: Ali Gara, Vusal Kerimov, Bilgi Üni.Yay., İstanbul, 2008.
- VURUCU, İkbâl, *Türk Kimliği'nin Yeni Boyutları Çokluktan Birliğe*, Serhat Yay., Konya, 2010.
- YENİSEY, Gülara, *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922-2004*, Ötüken Yay., İstanbul, 2008.

Makaleler:

- BAY, Erdal, vd., "Türk Dünyası Birliği" Algısı", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 11, Sayı 21, Kış 2017, ss.55-85
- BAYIR, Emre, "Güney Azerbaycan Meşrutiyet Hareketi", *Maduniyet*, 2019:2, ss.129-137.
- BAYIR, Emre "Azerbaycan Milli Hükümeti (1945-46) ve Seyit Cafer Pişaveri", *Maduniyet*, İlkbahar: 2019, ss.134-150.

- ÇETİN, B. Nadir, "Toplumsal Bir Eylem Biçimi Olarak Traktör Futbol Takimi Bağlamında Jeopolitik Tasavvur Oluşturma Süreci", *International Journal of Social Science*, Number: 62, Winter I, 2017, ss. 317-331.
- ERSOY, Eyüp, "1905-1911 İnan Anayasa Devrimi: İnkılap İsyarı ve İhtilal", *Ortadoęu Analiz Dergisi*, Eylül-Ekim 2016 Cilt: 8 Sayı:76, ss.11-21.
- GÖKDAĞ, Bilgehan A- HEYET, Rıza İnan Türkleri'nde Kimlik Meselesi", *Bilig*, sayı 30: 51-84,Yaz / 2004.
- GÖL, Hacer, "Geçmişten Günümüze Azerbaycan", *Journal of Bitlis Eren University Institute of Social Sciences*, Cilt/volume:5, Sayı/Number:1, Haziran/June 2016, ss. 153-170.
- HEYET, Rıza, "Azerbaycan Milli Hükümeti'nin Kuruluşu ve Dil Politikası" Tebriz Araştırmaları Enstitüsü, Web Sitesi (Çevrimiçi) <http://tebaren.org/?p=121> , Erişim Tarihi: 05.03.2020.
- İPEK, Cemil Doęa, "The Question of Identity Among the South Azarbaijani Turks", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, XII/1 (Yaz 2012), s.267283.
- KESKİN, Arif, "Güney Azerbaycan Milli Hareketi" 21. Yüzyılda Türk Dünyası Jeopolitiği, ASAM Yay., , Ankara, 2003, ss. 43-73.
- KIZILKAYA, Musaf, "ABD-İnan Savaşı Öncesinde Güney Azerbaycan (İnan) Türkleri", http://www.tasam.org/tr/icerik/423/abdiran_savas_onesinde_guney_azerbaycan_inan_turkleri, Erişim Tarihi: 27.04.2019.
- KURTCEPHE, İsrail- BALCIOğLU, M, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk Alman Projesi: Rauf Bey Müfrezesi", *Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulamaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, Ankara 1992.
- MAMMAZADEH, Rafiga, "Tractor Sazi FC's fans face racist slogans of Persepolis", <https://en.axar.az/news/world/327435.html> .
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Urmiye", https://islamansiklopedisi.org.tr/urmiye_
- RASHİDİ, Vahid, "Tractor Sazi FC and the Civil Rights Movement of Turks in Iranian Azerbaijan", *The International Journal of Sport and Society* , Vol:10, Issue:2, pp.56-68.
- SARISAMAN, Sadık, "Güney Azerbaycan'da Kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti Ve Türk Kamuoyu", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Güz 2018; (25): 163-184, DOI: 10.18220/kid.482219.
- SHAFFER, Brenda, "The formation of Azerbaijani Collective Identity in Iran", *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 2000, 28:3, ss.449-477, DOI: 10.1080/713687484.
- Süleymani, Sevil, "Güney Azerbaycanlıların Kimlik Arayışı ve Kadın Hareketleri" *Maduniyet*, Vol.2, Bahar, 2019.
- ŞAHİT, Babek, "Güney Azerbaycan Jeopolitiği", <http://tebaren.org/?p=2171> .
- ŞAHİT, Babek, "Milliyet Gazetesi Arşivine Göre 1979 İnan Devrimi Esnasında İnan Türkleri'nin Kimlik Mücadelesi" (Çevrimiçi) <http://araznews.org/tr/?p=510> , Erişim Tarihi, 14.05.2016.

-----, "Uluslararası Olaylar ve Sorunlar", *Birikim Dergisi* Aralık-Ocak 1980, C.9, S.58-59.

Web Siteleri:

https://unpo.org/members/7884_

"İran'daki Azerbaycan Türklerinin protestoları", https://www.timeturk.com/iran-daki-azerbaycan-turklerinin-protestolari/haber-88044_

"İran'daki Türklerin önderi Dr. Çehreganlı ile röportajımız" <https://www.turkishnews.com/tr/content/2011/09/20/irandaki-turklerin-onderi-dr-cehreganlı-ile-roportajimiz/>, Erişim Tarihi: 07.06.2019 , Röportaj Tarihi: Eylül 2011.

"İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaleti Raporu" *TC Tebriz Başkonsolosluğu Ticaret Ataşeliği*, 22 Nisan 2019, <https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a2270a6/dogu%20azerbaycan%20eyalet%20raporu.pdf> Erişim Tarihi: 12.04.2020.

"Erdebil Bilgi Notu", T.C Tebriz Başkonsolosluğu Ticaret Ataşeliği, 16 Aralık 2019, https://ticaret.gov.tr/data/5b8a43345c7495406a2270a6/Erdebil%20Bilgi%20Notu%2016.12.2019.pdf_